

PRESENTACIÓ

JOANDOMÈNEC ROS
President de l'Institut d'Estudis Catalans

Les ciutats són el resultat del creixement de pobles, i aquests, de l'expansió de llogarrets, que alhora foren la conseqüència de l'establiment de grups humans anteriorment nòmades quan s'assentaren per explotar agrícolament les terres de l'entorn. També foren punts de descans i d'aprovisionament al llarg de rutes comercials esteses per diferents territoris, i, naturalment, aquests assentaments es feren a prop de recursos fonamentals, com l'aigua i els sòls fèrtils. Resulta interessant com sovint aquests indrets coincidiren amb estructures sísmiques i/o volcàniques.¹

Les ciutats, així mateix, foren i són el punt de destinació i l'embornal de tota mena de recursos que es generen en el territori immediat, mediat i, darrerament, a l'altra part de món. I, alhora, la producció de béns generats a les ciutats i les deixalles que el seu metabolisme genera són expulsades cap al territori, tant al circumdant com a l'allunyat. Així, aquesta doble dependència —de la ciutat del territori i del territori de la ciutat— és una de les característiques més constants de la civilització humana: un d'aquests ens (la ciutat, el territori) no s'entén sense l'altre (el territori, la ciutat).

No són només els recursos del territori els que es dirigeixen cap a la ciutat, ni els de la ciutat els que van cap al territori. També ho fan ara i ho han fet en el passat les persones: la ciutat necessita mà d'obra i les persones necessiten guanyar-se la vida, i els habitants de les ciutats les defugen (potser només els caps de setmana o durant les vacances) per endinsar-se en el territori i, sovint, per establir-hi una segona residència i més ciutats, que creixen a redós d'allò que els urbanites hi cerquen (sol i platja, neu, etc.). Al mateix temps, els «nínxols» laborals de la ciutat (la munió d'oficis que s'hi generen i s'hi apleguen) són molt més nombrosos i diversos que els del territori, gairebé reduïts a les feines del camp, el transport, la mineria, la indústria lligada als rius i a les vies de transport, etc. La ciutat pot generar nínxols laborals que aparentment no tenen utilitat material i que hem convingut a anomenar cultura. La ciutat és, així, un empori de béns i un gresol de gents.

La ciutat és un assoliment històric i social de la civilització i del progrés, fins al punt que l'aparició de les primeres urbs en els registres arqueològics dels diferents continents assenyalen sengles fites en la història i l'evolució cultural i social de la nostra espècie. Però allò que hom pot considerar un senyal inequívoc de progrés evolutiu i cultural en l'espècie humana i premonitori de la civilització fou també, pel que fa a la relació de l'home amb el seu entorn, un allunyament progressiu de la nostra espècie de la natura de la qual depèn, en siguem conscients o no.

Això ha tingut un efecte doble. Per un cantó, generà oficis, professions i vocacions artístiques diferents dels directament dedicats a l'obtenció d'aliment i que, amb el temps, assoliren molta més importància i conferiren molt més estatus social que embrutar-se les mans caçant, recol·lectant o conreant la terra. Sense deixar de ser bàsica per a una espècie animal heteròtrofa com és la humana, la producció i l'abastament d'aliments passà a ser una tasca secundària (malgrat que és absolutament fonamental per a la nostra espècie, com es reconeix quan es diu que agricultura, ramaderia, pesca i silvicultura constitueixen el sector primari), relegada a un col·lectiu que amb el temps va sent cada cop més minoritari i del qual el ciutadà mitjà està separat per una sèrie d'intermediaris. I una tasca oblidada, allunyada de l'experiència del ciutadà ordinari. Avui en trobem la prova en els diferents comerços de venda de queviures, en especial en els supermercats de les ciutats occidentals, on hom podria creure (i hi ha qui s'ho creu) que allò que s'hi ven ha estat fabricat tal qual en alguna indústria estrangera i que no depenem de la natura per a gairebé res.

Per un altre cantó, l'aglomeració humana que és la ciutat implica que els recursos de tota mena que necessita per funcionar, des dels aliments esmentats més amunt fins a les matèries primeres i l'energia, i les deixalles que genera necessiten, per a la seva obtenció o eliminació, respectivament, un espai que és molt més gran que la superfície física de la mateixa ciutat, on la gent assoleix densitats notables. Aquestes dues superfícies, que fins a temps relativament recents podien ser equivalents (i que podríem resumir en la coneguda frase de Francesc Macià de «la caseta i l'hortet»), han

1. Lewis DARTNELL, *Origins: How the Earth made us*, Londres, Vintage, 2018. (*Orígenes: Cómo la historia de la tierra determina la historia de la humanidad*, Barcelona, Debate, Penguin Random House, 2019.)

anat creixent i avui la diferència entre elles és força alta, de manera que l'entorn físic del qual una ciutat es nodreix i al qual expulsa les desferres del seu metabolisme és enorme. Dit altrament: per funcionar d'una manera sostinguda, una hectàrea de ciutat necessita uns quants cents d'hectàrees de conreus, boscos, maresmes, rius, muntanyes, mars... La ciutat, doncs, té una petjada ecològica enorme, que és el mateix que dir que no és gens sostenible.

Així, les ciutats modifiquen l'entorn local i regional: l'exploten de moltes maneres, donat que en detreuen recursos i, en diferents èpoques històriques, tributs, delmes, vassallatge, llesves de gents d'armes, etc. L'auge de la ciutat es fa a càrrec del camp immediat, i d'un perímetre major com més gran és la ciutat i més consumeix: és la petjada ecològica, ja esmentada. O, tal com diu la Bíblia, «Ai de Jerusalem, ciutat rebel, impura i opressora!» (Sofonies 3,1), «Ai de la ciutat sanguinària, carregada d'impostura i de rapinya...!» (Nahum 3,1).

Aquesta relació dinàmica (d'explotació mútua, però asimètrica) entre la ciutat i el territori ha canviat molt, en especial al llarg de l'Antropocè, i és una de les característiques més patents d'aquesta darrera era de la història de la Terra. I ha provocat un fenomen nou que Ramon Margalef (2005)² va denominar la «inversió de la topologia dinàmica del paisatge», és a dir, la transformació del territori de qualsevol país occidental —que abans era relativament natural, poc transitat i esquitxat per un nombre reduït de petits nuclis habitats i transformats per l'home (conreus, per exemple)— en el *totum revolutum* actual, farcit de ciutats, conurbacions i altres hàbitats humans i, sobretot, d'extensíssims camps de conreu, de vies de transport de tota mena per on transiten vehicles i informació i on la natura amb prou feines sobreviu davant la imparabla escomesa de la nostra espècie.

A Margalef li interessava en especial com aquesta inversió de fase afecta el flux d'informació entre camp i ciutat, de quina manera es comporten les fronteres entre les tesselles més madures i naturals d'aquest mosaic i les que són més actives i artificialitzades, com s'hi fa l'intercanvi de matèria, energia i informació... l'essència científica subjacent a allò que pot ser evident per a un naturalista, urbanista o paisatgista, l'aproximació holística al fenomen concret.

Aquesta aproximació ecològica força simplificada (l'he tractat amb més extensió en altres llocs)³ podria ser la cirereta del pastís que, des del punt de vista histò-

ric, econòmic i social, tracten els diferents autors del volum que ara teniu a les mans.

L'any 2011 se celebrà a Barcelona el seminari internacional «Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament», organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans i l'Institut Europeu de la Mediterrània, sota els auspicis de la Unió Acadèmica Internacional. Les ponències i conferències del seminari es publicaren quatre anys després.⁴ El 2016 se celebrà un segon seminari internacional, «Ciutats mediterrànies: l'espai i el territori», amb els mateixos organitzadors i així mateix sota el patrocini de la Unió Acadèmica Internacional, els resultats del qual s'apleguen en aquest volum, juntament amb textos provinents de la reunió científica tinguda prèviament, també a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, el setembre de 2015. És previst un tercer seminari, «Ciutats mediterrànies: Mobilitat i desplaçament de persones», per al febrer de 2020. És evident que el tema interessa i, *Deo volente*, que tindrem més aspectes per explorar en relació amb les ciutats que clapegen les ribes del *Mare Nostrum*.

Pel que fa a les aportacions d'aquest volum, totes interessants i resultat d'estudis aprofundits, es distribueixen en dos apartats ben diferenciats; en el primer, en forma d'articles que foren les ponències del seminari i de l'esmentada reunió científica, predominen els aspectes socials i polítics, econòmics i religiosos, urbanístics i jurisdiccionals (i també els ecològics, em complau esmentar-ho) considerats en el marc històric. Es constata que el territori mediterrani ja estava humanitzat des d'èpoques ben llunyanes, amb intercanvis de gents i de productes comercials diversos procedents de totes les ribes i de més enllà; que en algunes ciutats hi hagué crisis ambientals degudes a un excés de població i a la capacitat de càrrega limitada del territori, i que els habitants que emigraren d'algunes de les ciutats que entraren en decadència s'incorporaren a altres de pròsperes, amb la qual cosa hi hagué una barreja poblacional i un mestissatge gairebé complet des de molt aviat (però les ciutats mediterrànies també tenien barris aïllats en funció de la religió —i dels oficis— dels seus veïns: els calls i les moreries).

L'auge del comerç urbà creà classes socials riques, burgeses, que no només podien comprar terres i substituir amb els poders econòmics els anteriors poders feudals, sinó que posaven límits al poder reial, donat que, com declarava Eiximenis, l'ordre social es basava en el pacte i el protagonisme no era del sobirà, sinó de la comunitat. Algunes ciutats inicials creixeren i es convertiren en ciutats estat i algunes d'aquestes, en ciutats imperi. Les ciutats crearen els seus propis cossos

2. Ramon MARGALEF, «Acelerada inversión de la topología de los sistemas epicontinentales humanizados», a José Manuel NAREDO i Luís GUTIÉRREZ (ed.), *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra*, Granada, Universidad de Granada, 2005, p. 217-222.

3. Joandomènec ROS, *El segle de l'ecologia: Els problemes del medi ambient (i algunes solucions)*, Alzira, Bromera, 2004.

4. Antoni RIERA, Josep GUITART i Salvador GINER (ed.), *Ciutats mediterrànies: Civilització i desenvolupament. Villes méditerranéennes: Civilisation et développement*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015.

policials (unions, germandats) per mantenir l'ordre intern i perseguir els bandolers externs. Les muralles, que foren defensives fins a mitjans de l'edat moderna, es mantingueren posteriorment com a símbol del poder i com a frontera (fictícia) entre la ciutat i el territori, fins que el creixement urbanístic les enderrocà, almenys parcialment.

Després d'aquest bloc inicial essencialment històric, però que també tracta fenòmens recents, com el creixement urbà del darrer mig segle, la Primavera Àrab i la museïtzació de les ciutats senceres, perquè constitueixen «paisatges històrics urbans», els «Diàlegs» (conclusions de les taules rodones del simposi) del segon bloc s'ocupen d'aspectes alhora més teòrics i més contemporanis. Així, entre els primers, s'aborda la definició de ciutat i regió a la Mediterrània, i es planteja si té sentit parlar del Mediterrani com a unitat al llarg de la història (com ho feren historiadors tals com Braudel,⁵

Norwich⁶ i Abulafia,⁷ entre d'altres). Pel que fa a la problemàtica actual de la ciutat mediterrània, els aspectes urbanístics, demogràfics, econòmics, socials i també, és clar, polítics són analitzats i s'hi plantegen casos de solucions ja dutes a terme o possibles.

Aquest és un volum mestís (com les ciutats de la Mediterrània) en el qual historiadors, urbanistes, demògrafs i experts diversos aboquen els seus coneixements per descobrir el passat, ser notaris del present i plantejar solucions per al futur d'aquest binomi indistriable, d'aquesta «simbiosi entre la capital i la seva regió» (tal com el defineix Flocel Sabaté, el coordinador del simposi i l'editor del llibre). És, també, un volum imprescindible. La vitalitat d'aquesta regió antiga i moderna alhora, bressol de la civilització occidental i gresol de la cultura, la ciència i l'humanisme que ens ha fet com som, ens és ara més propera.

6. John Julius NORWICH, *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, Londres, Folio, 2010, 2 v.

7. David ABULAFIA, *El Gran Mar: Una historia humana del Mediterráneo*, Barcelona, Crítica, 2013.

5. Fernand BRAUDEL, *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, Londres, Folio, 2000, 3 v.